

הפחד להיהרג, החשש להרוג

עשרים ושתיים שנים עברו מאז ברח יעקב מפני אחיו, בודד וחסר כול. עשרים ושתיים שנים עברו מאז גמר עשו אומר לנאום על מה שנראה בעיניו כנגבת ברכתו. והנה עתה עומדים האחים להיפגש. זהו מפגש טעון. אייזא נשבע עשו להרוג את יעקב. האם יעשה זאת עכשיו – או שהזמן ריפא את הפצע? יעקב שולח שליחים להודיע לאחיו שהוא בא. הם חוזרים ומבשרים שעשו יבוא לפגוש את יעקב וארבע מאות איש עמו. כוח גדול כזה מלמד שפניו של עשו לאלימות.

תגובתו של יעקב מיידית וקשה: "וַיִּירָא יַעֲקֹב מְאֹד וַיֵּצֵר לוֹ" (בראשית ל"ב, ח). הפחד מובן, אך יש בתגובה הזו גם תעלומה. מה פשר הכפילות? מה ההבדל בין "ויירא" ל"ויצר לו"? התנא ר' יהודה בר עילאי מציע תשובה מאלפת: "ויירא, שלא יהרוג. ויצר לו, שלא ייהרג. אמר: אם הוא מתגבר עליי, הורגני; ואם אני מתגבר עליו, אני הורגו".¹ ההבדל בין השניים, על פי המדרש, הוא שהיראה היא גשמית, וההצרה מוסרית. פחד של אדם מפני המוות הוא דבר אחד; החשש להרוג את הזולת הוא דבר שונה. רגשותיו של יעקב היו אם כן כפולי פנים: הפיזי והפסיכולוגי; החומרי והמוסרי.

אך כאן עולה שאלה אחרת. ההגנה העצמית מותרת על פי ההלכה.² אם עשו זמם להרוג את יעקב, השבת מלחמה שערה מצד

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

יעקב הייתה מוצדקת, גם במחיר חיי עשו. מדוע אם כן גורמת אפשרות זו ליעקב מצוקה מוסרית? לשאלה זו מכוונים דבריו של רבי שבתי בס בפירושו לרש"י "שפתי חכמים":

יש לומר דיעקב ודאי לא היה ירא שמא יהרוג את עשו, דקיימא לן "הבא להרגך השכם להרגו". אלא שיעקב היה מתיירא שמא יהרוג הוא אנשים של עשו, ואולי הם לא באו להרוג את יעקב אלא אנשים של יעקב, רק עשו בא להרוג את יעקב. ואף על פי שאנשיו של עשו היו רודפין אחר אנשיו של יעקב, וכל אדם ניתן להציל את הנרדף בנפשו של רודף, מכל מקום אם יכול להציל באחד מאיבריו והרגו עליו – ויעקב היה ירא שמא יהרוג אותן מכוח בלבול המלחמה, אף על פי שהיה יכול להציל באחד מאיבריהם.³

העיקרון העומד כאן למבחן הוא, על פי "שפתי חכמים", שימוש מזערי בכוח. כללי ההתגוננות אינם רישיון חופשי להרוג. יש חוקים המגבילים את מה שמכונה בימינו "נזק משני", הרג אזרחים חפים מפשע, גם אם נעשה מתוך הגנה עצמית. יעקב הוטרד מהאפשרות שבלהט העימות הוא יהרוג לוחמי אויב שכדי לנטרלם אפשר להסתפק בפציעתם.

רעיון דומה נמצא בדרשת חז"ל על הפסוק הפותח את פרשיית ברית בין הבתרים. אך זה עתה חזר אברם מנצח מהמלחמה נגד ארבעת המלכים, שאלה יצא כדי להציל את אחיינו לוט – והנה אלוהים מתגלה אליו במחזה ואומר לו "אַל תִּירָא אַבְרָם, אֲנֹכִי מְגֹן לְךָ. שְׂכָרְךָ הִרְבֵּה מְאֹד" (בראשית ט"ו, א). מהפסוק משתמע שאברם פחד; ממה? הרי רק עכשיו ניצח מלכים גדולים וחזר בשלום. איזו סיבה יש לפחד? עונה מדרש תנחומא:

ועוד היה אברהם אבינו מתיירא כשהרג את המלכים. היה תמה ואמר: שמא ביטלתי מצוות הקב"ה שציווה את בני נוח, "שִׁפְךָ דַם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָּךְ" (בראשית ט', ו), ואני הרגתי כל אותן האוכלוסין.⁴

ר' לוי מנסח זאת במדרש בראשית רבה אחרת: "לפי שהיה אבינו אברהם מתפחד ואומר, 'תאמר אותן אוכלוסין שהרגתי שהיה בהם צדיק אחד וירא שמים אחד'".⁵ ובכל זאת, אפשר גם לקרוא את דברי ר' יהודה בר עילאי כפשוטם: יעקב הצטער על עצם האפשרות שיהרוג אנשים, גם אם הרג זה יהיה מוצדק לגמרי.

לפנינו מקרה של דילמה מוסרית.⁶ רבים משתמשים בביטוי זה באופן לא מדויק, לציון בעיה מוסרית, הכרעה אתית קשה. אבל לא כל קונפליקט הוא דילמה. יש קונפליקטים מוסריים רבים. האם מותר להפיל עובר כדי להציל את אימו? האם עלינו לשמוע בקול הורינו אם הם מורים לנו לחטוא? האם יש לחלל שבת כדי להאריך את חייו של חולה סופני? לשאלות הללו יש תשובות. יש בכל מקרה מסלול פעולה נכון ומסלול שגוי. שתי חובות מתנגשות, ואנו נעזרים בעקרונות מטא-הלכתיים כדי לומר איזו מהן קודמת. ישנן שיטות מוסר שלפיהן כל הקונפליקטים המוסריים הם מן הסוג הזה. בכל התנגשות יש הליך הכרעה, ועל כן תמיד יש תשובה מוחלטת לשאלה "מה עלי לעשות".

דילמה, לעומת זאת, היא מצב שאין בו תשובה נכונה. היא מתעוררת במקרים של התנגשות בין נכון לנכון, או בין לא-נכון ללא-נכון. כאשר כל דבר שנחליט לעשות יהיה כרוך בפעולה שאין לעשותה בנסיבות רגילות. מקרה כזה מתואר בתלמוד הירושלמי. עולא בר קושב, שנמלט מידי הרומאים, מצא מקלט

בלוד. הרומאים צרו על העיר והודיעו: הסגירו את האיש, או שנהרוג את כולכם. ר' יהושע בן לוי שכנע את הנמלט להסגיר את עצמו. זהו מקרה סבוך, שנידון רבות בספרות ההלכה, וכל החלופות בו טרגיות. ר' יהושע בן לוי פעל בהתאם להלכה, אבל אליהו הנביא התגלה אליו וגער בו: "וזו משנת החסידים?"⁷

דילמות מוסריות הן מצבים שבהם עשיית הדבר הנכון איננה סוף דבר. הטרגיות ארוגה בהן. יעקב נקלע למצב כזה. מצד אחד, אל לו להפקיר את עצמו ואת משפחתו להריגה. מצד שני, אל לו להרוג אחרים. העובדה שעיקרון אחד (הגנה עצמית) גובר על משנהו (האיסור לרצוח) אין פירושה שהאדם הניצב בפני ההכרעה בין הערכים הללו אינו מצוי במצוקה, בייחוד לנוכח העובדה שעשו הוא אחיו התאום. למרות ההבדלים ביניהם, הם גדלו ביחד. הם היו קרובים. הדבר מחריף את הדילמה. לפעמים, להיות מוסרי פירושו להתייטר לנוכח הכורח לבחור בין שתי אפשרויות כאלו. אם האדם מכריע נכון במצב כזה, זה אולי פוטר אותו מרגשות חרטה או אשמה, אך הוא עדיין מרגיש כאב וצער על הפעולה שהוא נאלץ לנקוט.

שיטת מוסר המשאירה מקום לקיומן של דילמות היא שיטה שאיננה מנסה להשטיח את המורכבויות של החיים המוסריים. בעימות בין שתי אפשרויות נכונות, או שתי אפשרויות רעות, עשויה להימצא דרך פעולה נאותה – הרע במיעוטו, או הטוב במרבו – אך אין הדבר מבטל את הכאב הרגשי. אדם צדיק הוא, בין היתר, זה המסוגל לפעמים להצטער גם כשהוא יודע שפעל נכון. המדרש אומר לנו כאן שהיהדות מכירה בקיומן של דילמות. להלכה כלים עדינים ועקרונות-על המאפשרים לקבוע סדר קדימויות בין חובות, אך הם לאו דווקא מבטלים את ההתייטרות שלאחר ההכרעה.

יעקב, בגדלות נפשו, חש חרדה מוסרית גם לנוכח הידיעה שיעשה דבר מוצדק לחלוטין – יגן על חייו במחיר חיי אהיו התוקפן. הוא הוריש תכונה זו לנו, לעם ישראל. ההכרח לפגוע בתוקפן כדי להגן על חיינו כואב לנו. כזו הייתה למשל תגובתם של חיילים בצה"ל במלחמת ששת הימים. בשבועות ההמתנה שלפני המלחמה שררה בישראל חרדה איומה מפני ריכוזי הכוחות העצומים של צבאות ערב ונחישותם למחוק את ישראל מהמפה. אנחת הרווחה עם הניצחון הייתה אדירה, ושמחת שחרור ירושלים הוסיפה עליה רוממות רוח. גם חילונים-שבחילונים הודו אז כי גדול השעה עורר בהם רגשות דתיים. ובכל זאת, בשיח הישראלי בחודשים שלאחר המלחמה ניכר היה שמצב רוחם של הלוחמים שהשתתפו בקרבות רחוק מלהיות אופורי. אצל רבים מהם הוא היה קודר, מהורהר ואפילו מיוסר.⁸ הרמטכ"ל יצחק רבין קיבל מיד לאחר המלחמה תואר דוקטור לשם כבוד מהאוניברסיטה העברית, וכך אמר בנאומו התודה:

צהלת הניצחון אחזה בעם כולו. אף על פי כן נתקלים אנו יותר ויותר בתופעה מוזרה בקרב עדת הלוחמים עצמם. אין הם יכולים לשמוח בלב שלם, ויותר מקב של עצב ותדהמה נמסכים בחגיגתם. ויש אפילו שאינם חוגגים כלל. הלוחמים בקווים הקדמיים ראו כמו עיניהם לא רק את תפארת הניצחון אלא גם את מחירו – חבריהם נפלו לידם, מתבוססים בדמם. ויודע אני שהמחיר הנורא ששילם האויב נגע אף הוא עמוק בליבם של רבים מהם. ייתכן שהעם היהודי לא חונך ולא הורגל לחוש את שמחת הכובש והמנצח. לכן מתקבל הדבר ברגשות מעורבים.

רגשות מעורבים אלה נולדו אלפי שנים קודם לכן, כשיעקב, הוא ישראל, חווה לא רק את הפחד המוחשי מפני תבוסה אלא גם את הצער המוסרי הכרוך בניצחון. רק אלה שבכוחם לחוש את שני הדברים גם יחד יכולים להגן על גופם בלי לסכן את נשמתם.

1 בראשית רבה עו, ב; רש"י לבראשית ל"ב, ח.

2 סנהדרין עב ע"א.

3 שפתי חכמים לבראשית ל"ב, ח.

4 מדרש תנחומא (בובר), לך לך, יט.

5 בראשית רבה מד, ד.

6 למבחר מאמרים בנושא ראו: Christopher Gowans (ed.), *Moral Dilemmas*, Oxford: University Press, 1987.

7 University Press, 1987.

7 ירושלמי, תרומות ח, ד

8 ראו אברהם שפירא (עורך), שיח לוחמים: פרקי הקשבה והתבוננות, תל-אביב: תש"ל.